

FARŞÇA ARK - ERK ارك, «KAL'E» «CİTADEL» *

W. BARTHOLD

Ruşça'dan Türkçeye çeviren: ABDÜLKADİR İNAN

Farşça "kal'e,, anlamına gelen ark (erk) teriminin, malûm olduğu vechile, gerek Hind-Avrupa ve gerek Arî (Hint-İran) etimolojisi yoktur; ses bakımından bu kelimeyi Yunanca *ἀρξα*, Lâtince *arx* kelimelerine yaklaştırmak ve böylece klâsik dillerden alınmış bir terim olduğunu kabul etmek mümkündür. Bununla beraber şunu da kaydetmeliyiz ki bu kelime İran kültürünün yayıldığı bütün sahada, Tebriz'den¹ Semerkant'a kadar² malûmdur. İhtimal ki Türkistan'ın daha doğusundaki yerlerde dahi kullanılmış olabilir³. Arap coğrafya edebiyatında ise bu terimin böyle umumî anlamda kullanıldığına şimdilik rastlanmamıştır. Arap coğrafya edebiyatında İran ve Türkistan şehirleri tavsif edilirken "citadel,, anlamını ifade için Arapça قلع ve حصار kelimelerinden başka Farşça قهندز kelimesi de kullanılmaktadır. Bu kelime کهن "eski,, ve دز "kal'e,,⁴ kelimelerinden teşkil edilmiş bir kelimedir. Bugünkü Efganistan şehirlerinden birinin adı olan Kunduz bu

* İzv. RAİM I. Dergisinden.

¹ Tebriz erki hakkında bk. A. V. W. Jakson, *Persia past and present*, 42.

² Samerkand erki hak., meselâ, bk. V. Vyatkin, *Semerkant vilâyeti ve şehri tarihî coğrafyasına ait materyeller*, 17; Masalski, *Türkistan ülkesi*, 668, bu eserde Moğol istilâsından önceki Semerkant'tan bahsederken erk kelimesi yanlış kullanılmıştır.

³ Kostenko, *Türkistan ülkesi*, I, 388. Görünüşe göre yeni zamanlarda Türkistan şehirlerinde daha ziyade orda yahut urda kelimesi kullanılmıştır. Tagkent'te, galiba, orda'ya (Kokand egemenliği zamanındaki kaleye) erk denilmemiş, fakat Afrasyab'a nisbet edilen eski kale kalıntılarına erk denilmiştir. Kırş. Masalski, *Türkistan ülkesi*, 608. Mahmud Çoras'ın eserinde (onun hak. bk. ZWO, XXII, 313) Doğu Türkistan'daki Aksu şehrinin erki sık sık zikredilmektedir. S. F. Oldenburg'un bana salık verdiği göre Hami şehrinin kalesine de erk denilmektedir.

⁴ İstahri, 116 a; Yakut, IV, 210. Yakut bu kelimenin ancak Horasında ve Maveraünnehir'de kullanıldığını söylüyor, halbuki İstahri bu kelimeyi Fars'ı tavsif ederken de kullanıyor.

kelimenin kaynaşmış şeklidir⁵. Moğol devrinden önceki coğrafyacılar *erk* kelimesi, galiba, ancak Seyistan'ın bir eyaletinde kullanılan yerli bir terim olarak malûm idi. Bu ülkenin başkendi, Zerence'yi, tavsif ederken İstahrî şu izahatı vermektedir: و داخل المدينة "sehryn içinde Kerkûye ve Nişek kapıları arasında erk denilen büyük yapı vardır; evvelce (bu bina) hazine idi, bunu Amr bin Leys (879-900) yaptırmıştır.,,

Yakut'un sözlüğünde⁶ buna şu cümle ilâve edilmiştir: « ثم صارت دارالامارة و القلعة و هي الآن تسمى بهذا الاسم (bina) sonraları hükûmet konağı ve kal'a olmuştur; şimdi de bu adı taşımaktadır.,,

İstahrî'nin ve Yakut'un⁷ sözleri açıkca gösteriyorlar ki, buradaki *erk* kelimesi umumileşmiş ve yayılmış bir kelime değil, fakat mahallî bir terim olmuştur. La Strange'nin bu ciheti dikkat nazarina almamış olduğu İstahrî'nin sözlerini "Between the Nischak and the Karkûyah gates, in the north - east part of the town, was the ark or citadel containing the treasury,, diye nakletmesinde görülmektedir⁸. Zerenca'nın bulunduğu yer G. P. Tate tarafından Seyistan hakkında yazılan eserde tetkik edilmiştir; buna şimdiki Bina-i-Kay harabesi uymaktadır. XIX. yüzyılda Senceranî kabilesi beylerinden Ali Han bu harabenin enkazından faydalanarak Nadi Alı kal'esini yaptırmıştı⁹. Erk'in bulunduğu yeri tayin meselesinde Tate'in sözlerinde bazı anlaşılmasız cihetler vardır. "Kerkûye kapısı,, ve "Nişek kapısı,, İstahrî'de¹⁰ iç şehir, yani Medine yahut şehristan kapıları arasında zikredildiği gibi, şehir ve civarındaki mahalleleri¹¹ çeviren dış duvar (rabad) kapıları arasında da zikredilmektedir. Tate (Rawlinson tercümesine göre) ancak dış duvar ka-

⁵ Kunduz kelimesinin bövlece izahı meselâ Le Strange, The lands of the eastern caliphate, 428 de vardır.

⁶ İstahrî, 341; İbn Hauqal, 398, 9.

⁷ Yakut, 320.

⁸ The lands etc., 336. Ravery'nin (Tabakât-i-Nâşirî, p. 33) erk ark okumasına karşı ve ark evk okunması lehindeki delilleriyle de krş.: both Arg and Kal'a are just the same in meaning, and would have to be read «the fort or castle of (the) citadel» unless Ark be a proper name «the castle of Ark».

⁹ G. P. Tate, Seistan, Calc. 1910, 98.

¹⁰ İstahrî, 341.

¹¹ Terim hak., meselâ, ZWO, XVII, 0104; XIX, 116 ve 0218.

pılarının adlarını nakl, sonra da bazı yapıları zikretmektedir. Bunlar arasında en son yerde *inside the city between the Karkûgîeh and the Nishk gates, the celebrated citadel called the Ark in which was the treasury built by Amru, son of Leis*¹² adı verilmektedir. İngilizce city kelimesinin vuzuhsuzluğu dolayısıyla, okuyucu, erki yukarıda zikredilmiş olan duvar kapıları arasında yerleştirecektir; halbuki İstahrî, Medine terimini kullanmasından anlaşıldığı vechile, şehir içindeki kapıyı gözönünde tutmuştur. İstahrî'nin sözlerine göre Kerkûye kapısından Horasan tarafına, yani kuzeye, Nişek kapısından ise Bust tarafına, yani doğuya çıkılırdı. Tate'nin kitabındaki Bina-i Kay harabesinin plânı ve tavsifi¹³ Zerenca kal'esinin, gerçekten, bu şehrin kuzey - doğu bölgesinde bulunduğunu göstermektedir.¹⁴ Cüzcanî'nin "Tabakat-i Nasirî,, sinde zikredilen Arg kal'esi -ki Şehrîstan'ın Kuzey köşesinde idi-¹⁵ Tate'in zannettiği gibi Laş değil, hiç şüphesiz Zerenca kal'esi idi. Bu Arg kal'esi Moğol saldırısına karşı uzun müddet (bazı haberlere göre iki yıl) gösterdiği mukavemetiyle meşhur olmuştur.

Erk teriminin geniş sahada yayılması Moğol istilâsının ilk yüzyıllarında olmuştur. Bu bakımdan Nerşehî'nin "Buhara tarihi,, karakteristiktir. Bu eser ilk defa X. yüzyılda telif edilmiş, fakat çok tadilâta uğramış ve kısaltılmıştır; bize ulaşan nüshada Cengiz Han'ın Buhara'yı zabtından bahsedildiğine göre bu nüsha ancak XIII. yüzyıla ait olabilir. Bu eserin kal'e hakkındaki babı "Buhara erkinin yapılışı hakkında hikâyet,, başlığını taşımaktadır¹⁶; fakat bu babın metni içinde *erk* kelimesi bulunmuyor; *citadel* karşılığı olarak Arapça kal'e ve hisar kelimelerinden başka قهندز kelimesi de

¹² Tate, Seistan, 203 ve sonrası.

¹³ İbid., 200: Separated from the remains of the inner city by a moat (now silted up to a great extent) about 100 feet wide, there rises a huge mound some 90 feet above ground level. Planda ise bu moat iç şehrin kuzey doğu kısmındaki mounds'tan batıya geçmektedir.

¹⁴ İbid., 31 ve sonraları.

¹⁵ Tabakat-i-Nasirî'nin metninde böylece açıktır, ed. Nassau Lees, p. 388 de aşağıda : شارستان سيستان است و شمالی شرق و شمالی راکه برکن شرق و شمالی Revety'nin tercümesi (Tabakat-i-Nasirî, 1120) pek te doğru değildir : in the direction of north-east from the Shahrîstan of Sistan.

¹⁶ Moh. Nerchakhy. Descr. de Boukhara, publ. par Ch. Schefer, 31 ve sonrası. Nerşahi'nin Buhara basmasında تاریخ نرشخی (1904 senesi) metinde (bap başında) قهندز yerine ارک بخارا bulunmaktadır.

kullanılmıştır¹⁷. XV. yüzyılda Hafız Abru, Temür tarafından yaptırılan Semerkant *erk*'inden bahsediyor¹⁸.

Erk, kelimesi eğer Yunanî asıldan ise, bunun Seyistan'da muhafaza edilmesi Greko-Baktra hükümdarlarının bu ülkede uzun müddet hüküm sürmeleriyle izah edilebilir. Gutschmid'in verdiği malûmata göre¹⁹ Drangiana (Seyistan) ve Arakhosia (yani Kandahar) ülkeleri Agafak'in (180-160) idaresinde idi. Yine bu milâttan önceki II. yüzyılın sonlarında yaşamış olan, Kandahar ve Seyistan'ı elinde tutan son Yunanlı hükümdar Apollodat idi.

Erk teriminin çok geniş sahaya yayılmasından Seyistan *erk*'inin Moğollara karşı kahramanca savunmasıyla kazandığı şöhret de tesir etmiş olabilir. Orta Asya Türkçesine, görünüşe bakılırsa, erk kelimesi Farsçadan geçmiştir²⁰. Türkçede kuvvet anlamına gelen ve Orhon yazıtlarında da rastlanan erk kelimesinin²¹ citadel anlamına gelen erk kelimesiyle bir münasebeti olacağını düşünmek güçtür. Jukovski, Gavur kale'nin²² toprak tabyesindeki yüksek yerlere "Erke tepe,, denildiğini işitmiştir (bunu "iç kal'e tepesi,, diye tercüme ediyor). Bundan şu netice çıkarılabilir: yerli lehçede (Türkmencede) erk kelimesi erke şeklini almıştır; bu Türkmençe erke kelimesi Radloff'un sözlüğüne alınmıştır.

Kal'e anlamına gelen ana Türkçe kelime, Orhon yazıtlarında da rastlanan, *kurgan* kelimesidir ki²³ Radloff sözlüğünde Emir Alişir'in şiirindeki bu kelime erk kelimesiyle mukayese edilmiştir.

¹⁷ Başka bir bapta (Buhara karyeleri hak.) sık sık كندر yazılmaktadır, schefer neşri, II ve s.

¹⁸ المظفرية , 14.

¹⁹ Geschichte Irans, 104 ve s.

²⁰ Radloff'un Sözlüğünde I, 284 ve 776 da *ark* ve *ürk* kelimelerini krş.

²¹ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, N. Folge, 163.

²² V. A. Jukovski, Eski Merv harabeleri, 113.

²³ Bunun hak. yine ZWO, XXV, 58.